

Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbîlî ve Fehrese'si

Cumhur Ersin ADIGÜZEL**

The Scholarly Life of a Muhaddith in al-Andalus: In the case of Ibn Khayr al-Ishbili and his al-Fahrassa

---

Citation/©: Adıgüzel, Cumhur Ersin, (2015). The Scholarly Life of a Muhaddith in al-Andalus: In the case of Ibn Khayr al-Ishbili and his al-Fahrassa, Mîlel ve Nihal, 12 (1), 35-54.

Abstract: The compilation style, that a scholar records his master's names and titles of books which he had read under their supervision during his education life, had known and become widespread as Fahrassa or Barnamec in Al-Andalus, along with naming differently. This article aims that to assess the value of this style as being source for the history of science and scholarship and to do a general evaluation of books were well-accepted in the scholarly circles in the 12th century, depending on the Ibn Khayr's Fahrassa which is considered as one of the most famous examples in al-Andalus.

Key Words: al-Andalus, Ibn Khayr al-Ishbili, fahrassa, historiography.

---

* Bu çalışma, 6-8 Mart 2015 tarihinde İstanbul'da düzenlenen Kâtip Çelebi: İslâm Medeniyeti'nde Bibliyografya ve İlimler Tasnifi –Geçmişi ve Geleceği- Uluslararası Sempozyumu'nda "Endülüs İlim Geleneği Hakkında Önemli Bir Kaynak: İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) ve Fehrese'si" başlığıyla sunulmuş tebliğin geliştirilmiş halidir.

** Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı [ceadiguzel@yahoo.com]

Atf/©: Adıgüzel, Cumhur Ersin, (2015). Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbîlî ve Fehrese'si, Mîlel ve Nihal, 12 (1), 35-54.

Öz: Bir ilim adamının tahsil hayatı boyunca ders aldığı hocalarını ve onlardan okuduğu eserleri kaydettiği telif türü, farklı isimlerle anılmakla birlikte, Endülüs'te genellikle fehrese veya bernâmec olarak bilinmiş ve bu şekilde yaygınlık kazanmıştır. Bu çalışma, söz konusu türün ilim tarihi için taşıdığı kaynaklık değeri noktasında ve Endülüs'teki en meşhur örneklerinden biri olarak kabul edilen İbn Hayr'ın Fehrese'si üzerinden XII. yüzyıl Endülüs'ünde ilim çevrelerinde kabul görmüş eserler hakkında genel bir değerlendirme yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, İbn Hayr el-İşbîlî, fehrese, tarihyazımı.

Giriş

İslâm ilim geleneğinde bir âlimin hocalarını ve onlardan okuduğu kitapları kaydettiği telif türünü ifade etmek üzere kullanılan “fehrese”,¹ bu isimle özellikle Mağrib ve Endülüs'te yaygınlık kazanmıştır.² Fehreselerin Endülüs'teki en meşhur örneklerinden biri, İbn Hayr el-İşbîlî olarak tanınan Ebû Bekir Muhammed b. Hayr'ın (ö. 575/1179) *Fehrese mâ ravâhu min şüyûhihî mine'd-devâvîni'l-musannefe fi durûbi'l-ilm ve envâ'i'l-ma'ârif* adlı eseridir. XII. yüzyılda ve hayatının büyük bir kısmını İşbîliye'de (Sevilla) yaşamış olan İbn Hayr ilimlere göre tertip ettiği eserinde, yaşadığı dönemde Endülüs ilim meclislerinde okutulan kitapların zengin bir listesini sunmakta ve bu kitapların kendisine kadar hangi hoca-talebe silsilesiyle/silsileleriyle ulaştığını kaydetmektedir. *Fehrese*, aynı zamanda bir öğrencinin ilim tahsili boyunca ziyaret ettiği ilim merkezleri arasındaki hareketliliği hakkında ve bu esnada hangi eserleri okuduğuna dair bazı bilgiler sunmakta olup, bu yönüyle Endülüs'te bir ilim adamının yetişme süreciyle ilgili değerli bilgiler ihtiva eden bir kaynak durumundadır. *Fehrese'* de bu bilgilerin yanı sıra, İslâm dünyasının Doğu'sunda telif edilen bir eserin Endülüs'e hangi tarihte ve kimler vasıtasıyla getirildiği veya Doğu'dan ayrılarak Endülüs'e yerleşen yahut bir süre Endülüs şehirlerinde bulunan âlimlerin hangi tarihte

¹ Metinde “fehrese” şeklinde yazım ile, fehrese, bernâmec veya farklı isimlerle olsun, bu türde kaleme alınmış eserler; “*Fehrese*” şeklinde italik yazıldığında ise İbn Hayr'ın eseri kastedilmektedir.

² Bu çalışmada fehreselerin genel özellikleri ve türün Endülüs'te telif edilen örneklerine kısaca yer verilmiş olup konu hakkında Abdülaziz el-Ehvânî'nin hacimli makalesi değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Abdülaziz el-Ehvânî, “Endülüs'teki Ulemâ Bernâmecele'ne Dâir Kitaplar” (trc. Mehmet Sait Toprak), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX (2004), s. 201-236.

Endülüs'e geldikleri gibi başka kaynaklarda kimi zaman bulunmayan bazı önemli kayıtlar de yer almaktadır. Bu yönüyle eser, tabakât ve terâcim kitaplarını tamamlayıcı veya tashih edici bir vasma da sahiptir. Bu çalışmada fehreselerin kaynak olarak kullanımı ile bu türün Endülüs'teki en meşhur örneklerinden biri olan İbn Hayr'ın *Fehrese'si* ve bu eserin Endülüs ilim geleneği açısından öneminin ele alınması hedeflenmektedir.

I. VI/XII. yüzyılda yaşamış bir âlim: İbn Hayr el-İşbîlî

Fehrese müelliflerinin Endülüs'teki en meşhurlarından biri olan İbn Hayr 502 yılında (1109) Mağrib'in kuzeyinde bulunan Fas şehrinde doğmuş,³ erken yaşlarda geldiği Endülüs'ün İşbîliye şehrinde uzun yıllar kaldığından "İşbîlî" nisbesiyle meşhur olmuştur.⁴ Tam adı Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife'dir. İlim tahsiline küçük yaşlarda memleketinde başlayan İbn Hayr'ın Endülüs'teki bilinen ilk hocası, İşbîliye'deki evinde 518'de (1124) ders aldığı Edîb Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman b. Ahmed'dir. Daha sonra, Ebu'l-Hasan Abbâd b. Sirhân ve tahsil hayatı boyunca en fazla istifade ettiği hocalarından biri olan Ebu'l-Hasan Şüreyh b. Muhammed gibi İşbîliyeli âlimlerden ders alarak tahsiline devam etmiştir. Eserinde kaydettiği hocalarının isimlerine bakıldığında, İşbîliye'deki öğrenimini belli bir seviyeye getirdikten sonra -ilim tahsilinde gelenek haline geldiği üzere- tahsilini ilerletmek amacıyla Endülüs'ün diğer ilim merkezlerine gittiği görülmektedir. Bu şehirler arasında Kurtuba (Córdoba), Gırnâta (Granada), Mâleka

³ Ebû'l-Kâsım Abdurrahim b. İsa b. Yûsuf (ö. 604/1208), hocası İbn Hayr'a doğum yılını sorduğunu, onun da cevaben 28 Ramazan 502'de (1 Mayıs 1109) Fâs şehrinde doğduğunu söylediğini nakletmektedir. İbn Abdülmelik el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla* (thk. Muhammed Benşerîfe), Rabat 1984, I, 303. Bu durumda Francisco Codera'nın el-İşbîlî nisbesiyle meşhur olan İbn Hayr'ın İşbîliye'de doğduğu yönündeki kaydı hatalıdır. Krş. *Fehrese*, (thk. Francisco Codera, Julián Ribera y Tarragó) Zaragoza 1893, nâşirin girişi.

⁴ İbn Hayr, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Muhammed Beşşâr Avvâd), Tunus 2009. Bu çalışmada eserin Avvâd tarafından yapılan neşri esas alınmıştır. Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman en-Nefzî'nin (ö. 525/1131) 518'de (1124) talebesi olduğu yönündeki kaydı göz önüne alındığında, onun en erken on beş yaşında İşbîliye'ye geldiği düşünülebilir. Bk. *Fehrese*, nâşirin girişi, s. 6; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-kitâbi's-Sıla* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Tunus 2011, II, 209-211. Ayrıca bk. Juan Manuel Vizcaíno Plaza, *Estudios Onomástico-Biográficos de al-Andalus (EOBA) XII: La Fehrese de Ibn Jayr*, Madrid 2002, s. 33, 36; Ali Yardım, "İbn Hayr", *DİA*, XX, 36-37.

(Málaga) ve Belensiye (Valencia) gibi şehirler öne çıkar. Bu şehirlerde, aralarında Ebû Mervân el-Bâcî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Ebû İshâk b. Hubeys, Ebû Bekir b. Tâhir ve Ebû Abdullah b. Abdürrezak, İbn Ebü'l-Hisâl, Ebû Muhammed b. Atıyye, Ebü'l-Fazl b. İyâz gibi isimlerin de bulunduğu çok sayıda hocadan ders almıştır.⁵ Kendilerinden ilim öğrendiği sayısı yüzü aşkın hocalarının isimlerini eserinde müstakil olarak zikretmiştir. İbn Hayr'dan ders alan çok sayıda talebenin isimlerini ise Dabbî'nin *Buğyetü'l-mültemis'i*, İbnü'l-Ebbâr'ın *et-Tekmile'si* ve İbn Abdülmelik'in *ez-Zeyl ve't-tekmile'si* gibi Endülüs tabakâtlarında bulmak mümkündür.⁶

İlmiyle büyük şöhret kazanan İbn Hayr, Muvahhidler'in Kurtuba valisi Ebû Ali Hasan b. Abdülmü'min'in isteği üzerine 573'te (1177) Kurtuba Ulu Camii imamlığına getirilmiş ve vefat ettiği 575 Rebiülevvel'ine kadar bu vazifeyi sürdürmüştür. 4 Rebiülevvel 575 (9 Ağustos 1179) Çarşamba gecesini vefat etmiş, Kurtuba valisinin de katıldığı büyük bir kalabalığın hazır bulunduğu cenaze merasiminin ardından naaşı İşbîliye'ye nakledilerek Müşke Kabristanı'na defnedilmiştir.⁷ Hayatı hakkında en geniş malumatı veren tabakât müelliflerince güzel ahlak sahibi, insanlar tarafından sevilen bir kişiliğe sahip olduğu ifade edildiği; dil bilimleri ve edebiyata vâkıf olduğuna işaret edilmekle birlikte özellikle kıraat ve hadisteki yetkinliğiyle öne çıkarıldığı görülmektedir.⁸

II. Bir telif türü olarak fehrese ve Endülüs'teki örnekleri

Fehrese, bir âlimin hocalarını ve onlardan okuduğu kitapların isimlerini kaydettiği eserlere verilen genel ad olup "bernâmec", "mu'cem", "sebet" ve "meşyeha" gibi isimlerle de anılmaktadır.⁹

⁵ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-kitâbi's-Sıla* II, 209.

⁶ İbn Hayr'ın öğrencilerinin isimlerine dair uzunca bir liste için bk. el-Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, I, 300-301.

⁷ *Fehrese*, nâşirin girişi, s. 7.

⁸ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-kitâbi's-Sıla*, II, 210; el-Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, I, 301-302.

⁹ Endülüs'te bu isimler arasında "fehrese" ve "bernâmec" in daha fazla kullanıldığı, bu ikisi arasında ise, İbn Hayr'ın eserinde "fehrese"nin, IX/XIV. yüzyılda yaşamış Mintevrî'nin eserinde ise "bernâmec" şeklindeki isimlendirmenin daha fazla olduğu görülmektedir.

Endülüs ve Mağrib'de ise daha çok "fehrese" ve "bernâmec" adlarıyla kullanımının yaygınlık kazandığı görülmektedir.¹⁰ Fehrese türündeki eserlerin telif ediliş gayesiyle ilgili, söz konusu türün örneklerinin mukaddimelerinde bazı ipuçları bulmak mümkündür. Mesela İbn Hayr eserinde şu rivayete yer vermektedir: "Yezîd b. Zü-ray'dan rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: 'Her dinin muhafızları vardır, bu dinin (İslâm'ın) muhafızları ise isnad ashabıdır' ".¹¹ Böylelikle İbn Hayr, bir rivayetin yahut rivayet edilen bir eserin sahih bir isnadla ulaşmasının önemini kesin bir biçimde ifade ederek fehreselerin telif gayesine işaret etmektedir.

Fehrese türü bir eser, müellifinin herhangi bir ilme dair okuduğu bir kitabı kendisine ulaştıran âlimlerin silsilesini göstermekteyken, tabakât kitapları, isimleri bu silsilelerde bulunan bir râvîlerin ilmî kimliği hakkında bilgiler sunmaktadır. Dolayısıyla fehrese ve tabakât eserleri, telif gayesi açısından, bir ilmi tahrifattan korumak üzere kurulmuş ikili bir set anlamına gelir. Bu ise her iki türün de İslâm ilim geleneği içerisinde ortaya çıkışı hakkında fikir verir. Fehreseler hadis ilmi geleneği içerisinde ortaya çıkmış ise de, hadis dışındaki bir alanda telif edilen örnekleri de bulunmaktaydı. IV/X. yüzyılda yaşayan ve Endülüs'ün en önemli dil âlimlerinden biri olan Ebû Ali el-Kâlî'nin bu türde bir eseri bulunduğu bilinmektedir. Tarih kaynağı olarak ise bu iki tür kimi zaman birbirini ikmâl ve kimi zaman izâh eden kayıtlar sunduklarından, isabetli bir kurgu ancak fehrese ve tabakât kitaplarının birlikte kullanımları neticesinde ortaya çıkar.

Fehreseler, bir âlimin tahsil hayatı boyunca ilim merkezleri arasındaki hareketliliğinin takip edilebileceği ilk elden kaynaklardır. Bu hususa dair kayıtlar, belli bir dönemde belli bir coğrafyada ilim merkezi olarak öne çıkan şehirleri göstermenin yanı sıra, ilim merkezleri arasındaki irtibatları göstermesi bakımından da son derece önemlidir. Burada cevap aranması gereken diğer bir mesele, ilim talibinin bu güzergâhları takip edişine etki eden faktörlerin neler olduğudur. Bu soruya ise fehreseler ya tek başına cevap vermez, yahut da verdiği cevap meseleyi tam olarak aydınlatmaktan uzak kalır. Bu konuda tamamlayıcı bilgiler çoğunlukla ilk olarak tabakât kitaplarında, ardından genel veya özel vakâyinâmelerde bulunur.

¹⁰ M. Yaşar Kandemir, "Fehrese", *DİA*, XII, 297-299.

¹¹ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 35.

Fehrese türü eserler, belli bir zamanda bir bölgede okunan/tercih edilen kitapları gösterdiği gibi, bunun tersi olarak herhangi bir sebepten dolayı okunmayan/yaygınlık kazanmayan veya bilinçli bir şekilde tercih edilmeyen eserler hakkında da bilgi vermektedir. Bu cümleden olarak, Endülüslü bir fehrese müellifi kendisinden önce Endülüs'te telif edilen eserlerin ne ölçüde tercih edilmeye devam ettiği; Doğu İslâm dünyasında telif edilen bir eserin ise ne zaman ve kimler vasıtasıyla Endülüs'e taşındığı hakkında ilimler tarihi açısından son derece önemli meseleler hakkında değerli bilgiler sunar.

Bu türün Endülüs'te İbn Hayr dışındaki örnekleri arasında İbnü't-Tallâ' (ö. 497/1104), İbn Atıyye (ö. 541/1147) ve Mintevrî'nin (ö. 834/1431) *Fehrese*'leri, Kâdı İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-Gunye*'si, İbn Ebü'r-Rebî' (ö. 688/1289), el-Gubrînî (ö. 714/1315) İbn Câbir el-Vâdîfâşî (ö. 749/1348) ve el-Mücârî'nin (ö. 862/1459) *Bernâmec*'leri zikredilebilir.¹² Adı geçen eserler hacim olarak birbirlerinden farklılıklar göstermekle birlikte, Kur'ân ilimleri, hadis, zühd, edebiyat, terâcim, dil, usul ve fıkıh gibi müşterek konulara dair kayıtlar ihtiva etmektedir. Bu isimler arasında İbn Hayr, siyer konusuna müstakil bir bölüm ayıran tek müellif olarak dikkat çeker. Söz konusu kitaplarda müştereken kaydedilen eserler bulunduğu gibi, farklı eserlerin bulunduğu da görülmektedir.

III. *Fehrese* ve eserlin telif usulü

Fehrese, Endülüs'te bu türde telif edilen eserlerin en önemlisi olarak kabul edilir. Eserin müellifi İbn Hayr'ın oldukça fazla sayıda hocadan zengin bir kütüphane teşkil edecek miktarda eser okuyup, bu eserleri öğrencilerine *Fehrese*'nin mukaddimesinde işaret ettiği rivayet usulüne dair hususlara riâyet ederek aktarması ile çok erken kabul edilebilecek bir dönemde neşredilmiş olması eserin türün diğer

¹² Adı geçen eserler ve içerikleri hakkında bilgi için bk. Vizcaino Plaza, *EOBA XII*, 79-102. Aynı türün farklı şekillerde isimlendirilmesi sebebiyle kimi zaman isimlerin birbiri yerine kullanıldığı da görülmektedir. Mesela İbnü'l-Ebbâr, İbn Hayr'ın eserini "Bernâmec" adıyla kaydetmektedir. Bk. *et-Tekmile li-kitâbi's-Sıla*, II, 210.

örneklerinden daha meşhur olmasını sağlamış en temel noktalar-
dır.¹³ Eserin bilinen tek nüshası Escorial kütüphanesinde 1672 nu-
marada kayıtlı bulunmaktadır.¹⁴ *Fehrese* ilk olarak İspanya'da XIX.
yüzyılın meşhur müsteşriklerinden Francisco Codera ve Julián Ri-
bera Tarragó tarafından neşredilerek ilim çevrelerinin dikkatine su-
nulmuş,¹⁵ daha sonra İbrahim el-Ebyârî ve Beşşâr Avvâd Ma'rûf
gibi kişiler tarafından neşredilmiştir. Müellifin eserde zikrettiği ki-
tap isimleri XII. yüzyılda Endülüs'te dinî ilimler ile dil ve edebiyata
dair okunan eserlerin geniş bir listesini sunar. Bu yönüyle *Fehrese*,
XII. asırda Endülüs ilim çevrelerinde tedavülde bulunan eserleri ge-
nel olarak gösteren bir eserdir. Diğer taraftan, Endülüs'te veya En-
dülüs dışında telif edilmiş olsun, bu eserleri okutan ve okuyanlar
olarak hoca-talebe ilişkilerini, bu eserlerin hangi usullerle okutuldu-
ğunu gösterir. İbn Hayr bir eseri okuduğu hocadan bahsettiği gibi,
o eseri hangi şehirde ve hangi tarihte okuduğu hakkında da zaman
zaman bilgi vermektedir. Bu kayıtlar kimi zaman hoca ve talebenin
terceme-i hâline dair tabakâtlarda bulunmadığından kıymetli bilgi-
ler olabilmektedir.

Fehrese bir mukaddime, müellifin okuduğu eserlere yer verdiği
ana gövdeyi oluşturan kısım ve icâzet aldığı hocalara ayırdığı ek bir
bölümden teşekkül eder. Mukaddimedede isnada duyulan ihtiyaç ve
rivayet usulüne dair dikkat edilmesi gereken hususlara yer veril-
mektedir. Türün günümüze ulaşan örneklerinde, eserlerin okunan
ilimlere, ders alınan hocalara veya bu iki usulün birleştiren bir tarza
göre farklı şekillerde telif edildiği görülmektedir.¹⁶ İbn Hayr konu-
lara göre telif ettiği eserinin ana gövdesini oluşturan kısımda tahsili
boyunca okuduğu 1332 eserin ismini sırasıyla şu başlıklar altında
kaydetmektedir: Ulûmu'l-Kur'ân (131 eser), *el-Muvatta'* (19 eser),
hadis (281 eser), siyer ve ensâb (19 eser), Mâlikî fıkhu (58 eser),
usûlü'd-dîn, usûl-i fikh ve ilmin fazileti (30 eser), kütübü'l-eşribe (6

¹³ Bu hususla ilgili güzel bir örnek için bk. *Fehrese*, s. 416-417.

¹⁴ Eserin yazma nüshası hakkında katalog bilgisi "Fihristü'l-imâm eş-şehîr bi'bni
Hayr" şeklindedir. Eser 712/1312 yılında istinsah edilmiş olup, mağribî hatla ya-
zılmış her bir sayfası 23 satır ihtiva eden 155 varaktan müteşekkildir. Bk. Hartwig
Derenbourg, *Les Manuscrits Arabes de l'Escorial*, Paris 1928, III, 199-200.

¹⁵ Eser F. Codera ve J. Ribera tarafından 1893'te Zaragoza'da neşredilmiştir.

¹⁶ Türün Endülüs'te telif edilen bazı örneklerinde takip edilen usuller hakkında
bkz. Abdülaziz el-Ehvânî, "Endülüs'teki Ulemâ Bernâmecele'ri'ne Dâir Kitaplar",
s. 208-223.

eser), ferâiz (12 eser), rüya tabiri (5 eser), zühd (200 eser), dil-şiir-edebiyat (496 eser), fehâris (75 eser). Ayrıca ana bölümün sonunda, müellefâtını aldığı 72 hocanın ismini toplu olarak vermiştir.¹⁷

İbn Hayr okuduğu her bir eserin adını, müellifini ve o eseri okuduğu hocasından başlayarak müellife kadar tüm isnadı vermek suretiyle, eserinin mukaddimesinde üzerinde durduğu hususun da bir örneğini göstermiş olur. *Fehrese'*de fazla olmamakla birlikte, sadece eser ismini kaydettiği de vâkîdir. Aynı şekilde, sık olmasa da bir eserin müellifinin hayatı hakkında bilgi verir.¹⁸ Bir eseri hangi yolla aldığını mutlaka kaydettiği gibi, şayet kendisine farklı silsileler yoluyla ulaşacak şekilde birden fazla defa okuduysa bunu da zikretmektedir. Zaman zaman bir eseri hocasından hangi tarihte aldığını da kaydetmektedir. Bu durum, rivayet silsilesinde yer alan diğer kişiler için de geçerlidir.

İbn Hayr *Fehrese'*de, bir kısmının talebesi olduğu, bir kısmıyla ise görüşmeden icâzet aldığı 103 hocasının ismini zikretmektedir.¹⁹ Bunlardan 25'i İşbîliye'de, 29'u Kurtuba'da, 12'si Meriyye'de (Almeria), 2'si Mâleka'da, 2'si Cezîretülhadrâ'da (Algeciras), geriye kalan 33'ü ise Gırnâta, Belensiye, Şâtibe (Játiva), Batalyevs (Badajoz), Leble (Niebla), Şilb (Silves) ve Şentemeriyye (Santamaria) gibi çeşitli Endülüs şehirlerinde yaşamış âlimler olduğu görülmektedir.²⁰

*Fehrese'*nin üzerinde durulması gereken ve belki de buraya kadar bahsedilenlerden daha önemli bir yönü ise, müellifin eserde müstakil olarak yer verdiği bir ilme dair okuduğu eser isimlerindeki sıralamadır. İbn Hayr, sıralamada gözettiği esaslara dair herhangi bir izahta bulunmaz. Eserde alfabetik bir sıralama takip edilmediği gibi, kronolojik bir sıra da görülmez. Bununla birlikte İbn Hayr'ın Mâlikî fikhına dair okuduğu eserlere yer verdiği bölümde ilk olarak Sahnûn b. Saîd'in *el-Medevvene'* sini, ikinci olarak Utbî'nin *Utbiyye* ismiyle de meşhur olan eseri *el-Müstahrece'*yi kaydetmesi; *el-Muvatta'* için ayırdığı bölümde, çeşitli rivayetlerini okuduğu eserin Yahya b.

¹⁷ *Fehrese*, s. 538-554.

¹⁸ Bir örnek için bk. *Fehrese*, s. 441-442.

¹⁹ İbn Hayr, kendilerinden rivayette bulunduğu ve icâzet aldığı hocalarının isimlerine yer vermeden hemen önce, g enel icâzet konusuna dair bazı açıklamalarda bulunmaktadır. "*Tefsîru icâzeti'l-âmmeh*" başlığı altında yazdıkları câlib-i dikkattir. Bk. *Fehrese*, s. 555-557.

²⁰ *Fehrese*, s. 558-574.

Yahya el-Leysî rivayetinde ilk sırada yer vermesi; dil ile ilgili okuduğu eserlere Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ı ile başlayıp hemen ardında Müberred'in *el-Muktedab* adlı eseriyle devam etmesi, onun *Fehrese*'deki eser isimlerinin sıralamasında o eserlerin Endülüs'te görüldüğü kabulü gözettiğini düşündürmektedir.²¹

IV. Endülüs ilim dünyasını *Fehrese*'den okumak

Fehreseler, müelliflerinin ihtisas sahibi oldukları sahalarda başta olmak üzere çeşitli alanlara dair okudukları eserleri kaydeden, ait oldukları coğrafyanın kendi içindeki ilişkileri ve diğer ilim merkezleriyle olan ilmî bağlantıları ile yazıldıkları tarihlerde o coğrafyada tedavülde olan eser ve fikirleri gösteren, özel olarak müelliflerinin, genel olarak ise müelliflerinin mensubu oldukları ilim çevresindeki birikimi gösteren kitaplardır. İbn Hayr'ın döneminin önde gelen ilim adamlarından biri olması, hadis ve fıkın yanı sıra Kur'ân ilimleri, siyer ve ensâb, zühd, dil, şiir ve edebiyat gibi çeşitli alanlara dair oldukça fazla hocadan çok sayıda eser okumuş olması dolayısıyla *Fehrese*'nin, XII. yüzyılda Endülüs'te yaygınlık kazanan eserler hakkında genel bir fikir edinilmesine önemli ölçüde imkan verdiği ifade edilebilir.

İbn Hayr eserine, İslâm ilim geleneği üzere hamdele-salve ile başlamaktadır. Eserin giriş kısmında ilmin değeri ve ilim tahsilinin şerefi, ilim tahsil eden kişinin buna liyakati gibi konular hakkındaki bazı hadislerle yer vererek ilk olarak "Kendisiyle amel edilmeyen ilim, infak edilmeyen hazine gibidir. Sahibi o ilme sahip olmak için yorulur, ancak kendisine ondan bir faydaya erişmez" mealindeki hadis-i şerîfi zikretmektedir. Giriş kısmının sonlarında ise, râvînin rivayet ederken dikkat etmesi gereken hususlara değinilerek, rivayetin hassasiyetle yapılması gerektiğine işaret edilmektedir.

Fehrese'de eser isimlerine ayrılan ana kısım müellifin Kur'ân ilimlerine dair okuduklarıyla başlamakta olup, bu başlık altındaki eserler kıraat ilmi ve tefsirle ilgili eserler şeklinde genel olarak iki kısımda incelenebilir. İbn Hayr'ın kıraate dair okuduğu eserler arasında, yedi meşhur kıraate dair telif edilmiş bir çok eser olduğu, bunlar arasında ise Endülüs'te yaygınlık kazanmış olan Nâfi' kıraat

²¹ *Fehrese*'deki eser adları sıralamasının İbn Atıyye, Tüçibî, Gubrînî ve Mintevrî gibi Endülüslü fehrese sahiplerinin eserlerindeki sıralamalarla benzerlik gösterdiğine de burada işaret edilmelidir.

tiyle ilgili eserlerin özel bir yer tuttuğu görülür. Zikredilen eser isimleri, kıraate dair genel eserlerin yanı sıra, Nâfi' kıraati içindeki ihtilafli noktalara dair noktalar üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapıldığını göstermektedir. İslâm dünyasının Mısır, Irak ve Hicaz gibi ilim merkezlerinde telif edilmiş eserler bulunduğu gibi, Endülüs'te telif edilmiş hayli fazla sayıda eserin bulunduğu dikkat çeker. Doğudaki müellifler arasında İbn Mücâhid'in (ö. 324/936), Endülüs'tekiler içinde ise İbn Galbûn (ö. 388/999), Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), Muhammed b. Şüreyh (ö. 476/1083) ve Şüreyh b. Muhammed gibi kıraat âlimlerinin eserlerinin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu kişiler arasında İbn Galbûn'un Endülüslü öğrencilerin başlıca kıraat hocalarından biri olduğu hatırlanmalıdır. Kur'an'ın tefsirine dair Ebû Amr ed-Dânî'nin *Kitâbün fihi mes'ele an te'vîl'l-istisnâ li's-sü'adâ ve'l-eşkiyâ* ve Mekkî b. Ebû Tâlib'in *el-Hidâye ilâ bülûğî'n-nihâye fi ilmi'l-me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve envâ'i ulûmihi* adlı yetmiş cüzden müteşekkil eseri zikredilebilir. *Fehrese'*de nâsih ve mensûh, ahkâmü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân gibi konular hakkında farklı kişilerce telif edilmiş eserlerin farklı hocalardan birden fazla kez okunduğu görülmektedir.²² İbn Hayr ile birlikte Kâdî İyâz ve et-Tüçîbî'nin Kur'an ilimlerine dair eserlere en fazla yer veren kişiler olarak öne çıktığına ise özellikle işaret edilmelidir.²³

Hiç şüphe yok ki *Fehrese'*nin en dikkat çekici kısımlarından birini, muhaddis olarak şöhret bulan müellifin hadis ilmüne dair okuduğu kitaplara ayırdığı kısım teşkil eder. İbn Hayr'ın, Endülüs'te sadece fıkıh için değil, aynı zamanda hadis için de temel eserlerden biri olan İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'*ına müstakil olarak yer verip hadisle ilgili diğer eserleri bu başlıktan sonra zikretmiş olması kayda değerdir. Onun, eserin Endülüs'te bilinen diğer rivayetlerinin yanı sıra, sadece Yahya b. Yahya el-Leysî rivayetini sekiz farklı hoca silsilesiyle okumuş olması dikkate değerdir. Yahya b. Yahya rivayetinin dışında, Yahya b. Abdullah b. Bükeyr ve Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî rivayetlerini de okumuş olması, Yahya b. Yahya rivayetinin yanı sıra bu iki rivayetin de Endülüs'te yaygınlık kazandığını gösterir.²⁴*el-Muvatta'* ile ilgili okuduğu eserlerin büyük

²² *Fehrese*, s. 49-111.

²³ Vizcaíno Plaza, *EOBA XII*, 103-107.

²⁴ Muvahhidler'in kurucusu olan İbn Tümert'in *el-Muvatta'*ın Yahya b. Abdullah b. Bükeyr rivayeti üzerine bir muhtasar vücuda getirmişti.

çoğunluğunun İbn Müzeyn, Ebü'l-Velîd el-Bâcî ve İbn Abdülber gibi Endülüslü muhaddislerce telif edilmiş olması dikkat çeker. İbn Abdülberr'in eser üzerine yazdıklarıyla öne çıktığı görülmektedir.²⁵

İbn Hayr'ın hadislerle ilgili okuduğu eserlerin listesi, III/IX. yüzyılda Doğu İslâm dünyasında telif edilen eserlerin kısa bir süre sonra Endülüs'e girdiğini göstermektedir. Diğer taraftan müellifler açısından Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, Dârekutnî şeklinde görülen sıralaması, hadise dair Doğu'da muteber kabul edilen eserlerin bu dönemde Endülüs için de geçerli olduğuna işaret etmektedir.²⁶ Burada zikredilen eserlerden daha geç bir tarihte Endülüs'e girdiği bilinen altı meşhur hadis kitabından İbn Mâce'nin *Sünen'i*, İbn Hayr'dan bir buçuk asır sonra yaşamış Sebteli Kâsım b. Yusuf et-Tüçbî (ö. 730/1329) ve İbn Câbir el-Vâdiâşî'nin eserlerinde görülmektedir.²⁷ *Fehrese*'de muhaddislerin büyük eserlerinin yanı sıra, Ebû Dâvud'un *Sünen'i* dışında *Kitâbü'z-Zühd* ve *A'lâmü'n-nübüve* adlı eserleri gibi diğer eserlerini okuduğu da kaydedilmektedir. Bu eserlerin ardından İbn Hayr, fıkıh bâblarına göre tasnif edilmiş eserler ile ricâle göre tasnif edilmiş eserleri ayrı başlıklar altında sıralamaktadır. Okuduğu musannefler arasında Vekî' b. Cerrâh, Abdürrezzâk b. Hemmâm, İbn Ebû Şeybe, Hammâd b. Seleme, Saîd b. Mansûr ve Süfyân es-Sevrî gibi II/VIII. yüzyılda yaşamış âlimlerin hadislerle ilgili eserlerinin XII. yüzyılda Endülüs'te okunmakta olduğu görülmektedir. Müsned türündeki eserlerinse Bakî b. Mahled'inki dışında tamamının Endülüs dışında telif edilmiş İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Hâris b. Ebû Üsâme gibi muhaddislerin eserleri oluşu dikkat çekmektedir. İbn Hayr'ın hadise dair okuduğu bir diğer tasnif türü ise, hacimli bir eserden yapılan muharreclerdir. Aslen Endülüslü olup Bağdat'ta vefat etmiş olan Humeydî'nin Süfyân b. Uyeyne'nin eserine; Nesâî'nin Mâlik b. Enes'e; Ebû Bişr ed-Dûlâbî'nin Şu'be b. Haccâc'dan gelen hadisler üzerine yapmış olduğu çalışmalar burada zikredilebilecek örneklerdir. Diğer taraftan, Nesâî'nin İbn Cüreyc, Yahya b. Sa'îd el-Kattân, Mufaddal b. Mühelhil gibi muhaddislerin eserleri üzerine yaptığı

²⁵ *Fehrese*, s. 112-130; Vizcaino Plaza, *EOBA XII*, 110-112.

²⁶ Mintevrî'nin kayıtları, bu durumun İbn Hayr'dan yaklaşık iki buçuk asır sonra Endülüs'te genel olarak geçerli olduğuna işaret etmektedir. Bk. Mintevrî, *Fehrese'ü'l-Mintevrî* (thk. Muhammed Benşerîfe), Rabat 2011, s. 115-130.

²⁷ Tüçbî, *Bernâmecü't-Tüçbî* (thk. Abdülhafız Mansûr), Libya 1981, s. 117; Şemsüddîn Muhammed b. Câbir el-Vâdiâşî, *Bernâmecü İbn Câbir el-Vâdiâşî* (thk. Muhammed el-Habib el-Heyle) Tunus 1981, s. 200-201.

çalışmaların varlığı dikkat çekmektedir. İbn Hayr, hadisle ilgili okuduğu diğer eserleri tek bir başlık halinde bir arada zikretmektedir. Bunlar arasında Tirmizî'nin şemâile dair eseri, İbn Kuteybe'nin *A'lâmü'n-nübüvve*'si, mutasavvıf yönüyle de bilinen muhaddis Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin *Âdâbü's-suhbe*'si gibi Doğu'da telif edilmiş çeşitli eserler; muhtelif muhaddislere ait kırk hadis derlemeleri; Ebü'l-Fevâris Tırâd ez-Zeynebî gibi âlimlerin derslerinde kaydedilen bazı hadisler; Hirâş b. Abdullah'ın, hizmetinde bulunduğu Enes b. Mâlik'ten naklettiği on dört hadis; Hemmâm b. Münebbih'in Ebû Hureyre'den naklettiklerinin bulunduğu hadis nüshası; Buhârî ve Müslim'de yer alan *musâfaha* hakkındaki hadisler; hocalarından Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'den okuduğu veya çeşitli muhaddislerce tasnif edilmiş metinler; belli bir konudaki veya muhtelif konulara dair hadislerden seçmeler (*ehâdis müntehabe*); Hz. Âişe'nin babası Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında hutbesi; Râmeihürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*'si; Ebû Bekir el-Berkânî'nin aralarında *er-Rihle fî talebi'l-ilm*, *Şerefü ashâbi'l-hadîs* ve *Takyîdü'l-ilm* gibi eserlerinin de bulunduğu bazı telifleri; İbn Kuteybe'nin *garîbü'l-hadîs* ve *muhtelefü'l-hadîs*'e dair bazı eserleri; Tahâvî'nin *Şerhu me'âni'l-âsâr*'ı ve Endülüslü meşhur fakih Ebü'l-Velîd İbn Rüşd'ün bu eser üzerine yapmış olduğu *İhtisâru müşkili'l-âsâr li't-Tahâvî* adlı çalışma; Buhârî ve Müslim gibi meşhur muhaddislerin yanı sıra, eserleri Endülüs ilim çevrelerinde tedavülde olan birçok muhaddisin telifâtı üzerine yapılan muhtelif şerh ve fevâid çalışmaları zikredilebilir. Ayrıca Endülüslü öğrencilerin Doğu'da ders aldığı hocaların önde gelenlerinden Herevî'nin *garîbü'l-Kur'ân* ve *garîbü'l-hadîs*'i birleştiren *Kitâbü'l-garîbeyn* adlı eseri gibi Kur'ân ilimleri ile hadisi telif eden eserler de mevcuttu.²⁸

Hadis ricâline dair okuduğu eserleri müstakil bir başlık altında kaydeden İbn Hayr, ilk olarak meşhur hadis hafızı Muhammed b. Yahya ez-Zühlî'nin *İlelü hadîsi's-Zührî* adlı eserine, daha sonra ise Dârekutnî, Herevî, İbnü's-Sîd el-Batalyevsî, Buhârî, Müslim, Nesâî, İbn Mâkûlâ gibi muhaddislerce telif edilmiş hadislerin râvî ve sened kısımlarını inceleyen eserlerine yer vermektedir. Bunlar arasında Dârekutnî'nin çok sayıda eseri dikkat çeker. Doğu İslâm dünyasında telif edilmiş eserlerin yanı sıra, İbnü'l-Faradî'nin *el-Müteşâbih fî esmâi'r-ruvât ve künâhüm ve ensâbühüm* adlı eseri ile İbn Abdülberr'in *el-İstî'âb fî esmâi's-sahâbe*'si ve Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin *et-Ta'dîl*

²⁸ *Fehrese*, s. 131-254.

ve't-tecrîh li-men harrece anhü'l-Buhârî fi's-Sahîh'i gibi Endülüslü muhaddislerce telif edilen eserlerin varlığı görülmektedir. Ayrıca Kâsım b. Asbağ'ın *Tesmiyetü ricâli Abdillâh b. Vehb* ve İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu'l-Endelüs ve ricâlühâ* gibi eserleri, Mâlikî mezhebi içindeki rivayet ağlarını gösteren eserlerin IV/X. yüzyılda Endülüs'teki varlığına işaret etmektedir.²⁹

İbn Hayr'ın, fehrese türünün yukarıda ismi zikredilen örnekleri arasında, eserinde siyere müstakil olarak yer veren tek kişi olduğuna işaret edilmişti.³⁰ Siyere dair okuduğu eserler arasında ilk olarak Musa b. Ukbe'nin bugün elimizde mevcut olmayan *Megâzî'* sini iki farklı rivayetle aldığını kaydetmektedir. Siyer başlığı altında ismine yer verdiği ikinci eser ise, kimi kaynaklarda ehl-i sünnetin kurucu olarak gösterilen Basralı meşhur âlim Süleyman b. Tarhân'ın³¹ bugün –tıpkı Musa b. Ukbe'de olduğu gibi- günümüzü ulaştığı bilinmeyen *Kitâbü sîreti resûlillâh* adlı kitabıdır. Musa b. Ukbe'nin *Megâzî'* si hakkındaki belirsizlikler ile İbn Hayr'ın eserin okuduğu iki rivayeti arasında ihtilaf olduğu yönündeki kaydı gibi hususlar, bu eserin Musa b. Ukbe tarafından telif edilmediği fakat rivayetlerinin talebelerince bir araya getirilmek suretiyle oluşturulduğunu düşündürmektedir.³² Siyere dair, İbn İshâk'ın (ö. 150/767) *el-Megâzî ve's-siyer'i*, Vâkıdî'nin (ö. 207/823) *Sîretü rasûlillâh ve megâzîhi'* si, İbn Hişâm'ın bu son eser üzerine yazdığı *Tehzîbü kitâbi sîreti rasûlillâh'* ı ve İbn Abdülber en-Nemerî'nin *ed-Dürer fi'htisâri'l-megâzî ve's-siyer'i* hem İbn Hayr'ın *Fehrese'* sinde hem de türün diğer Endülüslü örneklerinde zikredilen eserlerdir.³³

İbn Hayr, siyere dair okuduğu eserlerin ardından Mâlikî fıkhına dair eserlere yer vermektedir. Bu kısımda zikredilen eserler Sahnûn'un *el-Müdevvene'* si; Utbî'nin *el-Müstahrece'* si ve bu eseri üzerine yazılan *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'dîl fi mesâilil-Müstahrece* adlı eser; Sahnûn'un *el-Müdevvene'* si üzerine yazılan *el-Mukaddimât li-evâilî kütübi'l-Müdevvene* şeklinde sıralanmakta; Mâlikî fıkhının Mâzerî, İbn Ebû Zeyd gibi Endülüs dışındaki

²⁹ *Fehrese*, s. 255-285.

³⁰ *Fehrese*, s. 286-296.

³¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", *DİA*, X, 526.

³² *Fehrese*, s. 286.

³³ Vizcaíno Plaza, *EOBA XII*, 127.

meşhur fakihlerinin yanında İbn Zerb, İbn Ebû Zemenîn, İbn Abdülber, İbnü't-Tallâ', Ebü'l-Velîd İbn Rüşd gibi Endülüslü temsilcilerinin eserleriyle devam etmektedir.³⁴ İbn Hayr'ın hadislerle ilgili okuduğu eserlerde görüldüğünden farklı olarak, fıkha dair okuduğu eserlerde Endülüslü âlimlerin sayıca daha fazla yer tuttuğu görülür. Usûl-i fıkha dair İbn Hayr'ın okuduğu eserler arasında, Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin eserlerinin önemli bir yer tuttuğu ifade edilmelidir. Onun *el-İşâre ilâ ma'rifeti'l-usûl* ve *İhkâmü'l-fusûl* gibi eserlerinin yanı sıra, Ebü'l-Me'âli el-Cüveynî'nin *el-İrşâd*, *el-Burhân* ve *et-Telhîs* gibi kelâm ve fıkıh usulüne dair eserleri; Âcurrî'nin *Farzu talebi'l-ilm*'i, Ebü'l-Hasen el-Kâbisî'nin *Fî rütebi'l-ilm li-tâlibihî*, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* ve *Şerefü'l-muhaddisîn*'i ile İbn Abdülberr'in *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbeğî fi rivâyetihî ve hamlihî*'si gibi ilim tahsilinin önemi ve değeri ile gerek hoca gerekse talebe açısından riayet edilmesi gereken hususları konu edinen eserler de yer almaktaydı.³⁵ İbn Hayr'ın kayıtları İbnü't-Tallâ', Kâdî İyâz, İbn Ebü'r-Rebî' ve Tüçübî gibi fehrese sahiplerinin kaydettikleriyle karşılaştırıldığında, Sahnûn'un (ö. 240/854) *el-Müdevenne*'si ve Utbî'nin (ö. 255/869) *el-Müstahrece*'si gibi Mâlikî fıkhrının temel kitaplarının yanı sıra, İbn Abdülber en-Nemerî'nin (ö. 463/1070) *el-Kâfi fi'l-fıkh*'ı ve İbn Rüşd el-Cedd'in (ö. 520/1126) *el-Mukaddimât*'ı gibi V-VI/XI-XII. asırlarda telif edilen eserlerin Endülüs'te sıklıkla okunan fıkıh eserleri arasında olduğunu göstermektedir. Usûle dair telif edilen eserler içinde ise Ebü'l-Velîd el-Bâcî'ye (ö. 474/1081) özellikle işaret edilmelidir. Zira onun *el-İşâre ilâ ma'rifeti'l-usûl* ve *et-Tasdîd ilâ ma'rifeti turuki't-tevhîd*'i İbn Hayr ile birlikte İbn Atıyye ve Kâdî İyâz'ın da eserlerinde kaydettikleri görülmektedir.³⁶

İbn Hayr'ın zühde dair okuduğu eserler arasında, Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbü'r-rekâik*'i; Fudayl b. İyâz'ın *er-Rekâik*'i; Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'z-zühd*'ü; Esed b. Musa'nın *Kitâbü'z-zühd ve'l-ibâde ve'l-vera'* ve oğlu Saîd'in *Fezâilü't-tâbi'în*'i; Hâris el-Muhâsibî'nin *Kitâbü'z-zühd*, *er-Ri'âye li-hukûkillâh*, *el-Hubbu lillâhi te'âlâ*, *Kitâbü'l-ğıybe*, *Kitâbü't-tenbîh* ve *Kitâbü't-tevehhüm ve'l-ahvâl*'i; Sülemî'nin *Takâtü's-sûfiyye*'si; Mâverdî'nin *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*'i gibi Doğu

³⁴ İbn Hayr'ın konuyla kaydettiği eser isimleriyle İbnü't-Talla'nın kaydettikleri büyük bir ölçüde örtüşmektedir. Bk. Maria Isabel Fierro, "La fahrada de Ibn al-Talla'", *EOBA* II (ed. María Luisa Ávila) Madrid 1989, 280 vd. karşılaştırılması için bk.

³⁵ *Fehrese*, s. 297-322.

³⁶ Vizcaino Plaza, *EOBA* XII, 128-132.

İslâm dünyasında telif edilmiş eserlerin varlığı görüldür. Endüflüslü âlimler arasında ise III/IX. yüzyılda zühd konusunda eserler verildiği görülmektedir. Muhammed b. Vaddâh'ın, Endülüs dışına yaptığı ilim yolculuğu esnasında döneminin sûfîlerinden feyz alıp Endülüs'e döndükten sonra zühde dair yazdığı *el-Ubbâd ve'l-avâbid*'ı ve muasır Abdülmelik b. Habîb'in *Mekârimü'l-ahlâk* adlı eseri dikkat çeker. V/XI. yüzyıl başında vefat eden İbn Ebû Zemenîn'in *el-Vâ'iz*, *Hayâtü'l-kulûb* ve *Ünsü'l-mürîd* adlı eserlerinin yanı sıra Ebû'l-Velîd el-Bâcî'nin *Sünenü's-sâlihîn ve sünenü's-âbidîn* adlı eseri, bu dönemde Endülüs'te zühde dair belli bir olgunluğa erişildiğine işaret etmektedir. Ayrıca Ali b. Ebû Tâlib ve Ebû Hureyre'ye nisbet edilen *Vasiyyetü'n-nebî* adlı risalelerin varlığına işaret edilmelidir.³⁷İsminden anlaşıldığı üzere Ebû Zer el-Herevî'nin *Ma'îşetü'n-nebî sallallâhu aleyhi ve sellem ve ashâbihî ve tehallîhim mine'd-dünyâ* adlı eseri, Hz. Muhammed ve sahabenin dünyaya meyletmeme ile geçimlerini sağlama arasında kurdukları denge ile yaşadıkları hayatı konu edinmekteydi. Diğer taraftan İbn Hayr'ın, İbn Ebû'd-Dünyâ nisbesiyle meşhur olan Abdullah b. Muhammed'in (ö. 281/894) zühde dair 33, Ebû Saîd el- A'râbî olarak tanınan Ahmed b. Muhammed (ö. 340/951) 8, Âcurrî'nin 19, Ebû Zer el-Herevî'nin ise 14 eserini müellifinin adı altında müstakil olarak vermesi, bu kişilerin ve eserlerinin Endülüs'te gördükleri kabule işaret ediyor olsa gerektir. Vehb b. Münebbih'ten nakledilen *Hikmetü Vehb b. Münebbih* ve *Hikmetü Lokmân* ile, Vehb tarafından tercüme edildiği ifade edilen *Zebûru Dâvûd sallallâhu aleyhi ve sellem'e* aynı başlık altında yer verilmiştir.³⁸ Yine İbn Hayr'ın zühde dair okuduğu eserler arasında yer verdiği *Menâkıbü Sahnûn b. Sa'îd ve sîretühû ve edebühû*; *Risâletü Mâlik b. Enes radiyallâhu anh ilâ Hârûnü'r-Reşîd*; *Risâletü Mâlik b. Enes ile'l-Leys b. Sa'd ve cevâbü'l-Leys b. Sa'd lehû* gibi eserlerin varlığı, Mâlikî fıkının önde gelen isimleri etrafında teşekkül eden fıkîh literatürünün yanı sıra, aynı gelenek içindeki kişilerin ahlakî meziyetlerinin bilinip örnek alınmasını işleyen bir "ahlak" literatürünün de oluştuğuna işaret etmektedir.³⁹

³⁷ Adı geçen risalenin hiçbir ilmî değeri olmadığı ifade edilmektedir. Bk. M. Yaşar Kandemir, "Ebû Hüreyre", *DİA*, X, 165.

³⁸ *Fehrese*, s. 332-378.

³⁹ *Fehrese*, s. 371.

*Fehrese'*de dil ve edebiyata dair eserler, her şeyden önce sayıca çokluğuyla dikkat çeker. İbn Hayr'ın dile dair okuduğu eserler arasında Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb'ı* ve Müberred'in *el-Muktedab'ı* gibi muhalled eserlerin yanı sıra, Basra ve Kûfe okuluna mensup dilcilerin görüşlerinden istifade ederek dil alanın büyük bir birikime sahip olan Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin *el-Cümelü'l-kübrâ'sı* başta olmak üzere çok sayıda eseri; Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) nahve dair pekçok eseri yer almaktadır. Doğu'da telif edilen eserler arasında, Sîrâfî (ö. 368/978), İbnü'n-Nehhâs ve Rummânî (ö. 384/994) gibi Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb'ı* üzerine yazılmış şerhler de bulunmaktaydı. İlim tahsili için Doğu'ya giden Endülüslü öğrencilerin dil konusunda özellikle Irak'taki dilcilerden istifade ettikleri anlaşılmaktadır. Bunlar arasında, Basra dil mektebinin meşhurlarından Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, İbnü's-Sikkît, Asmaî, Ebû İshâk ez-Zeccâc ile Kûfe dil mektebinin önde gelenlerinden Sa'leb'in yanı sıra İbn Kuteybe ve Ebû Mansûr Seâlibî gibi kişiler sayılabilir. İbn Hayr'ın eserlerini okuduğu Endülüslü dilciler ve eserleri arasında Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin (ö. 379/989) *el-Vâzih fi'n-nahv, Lahnü'l-âmmeh* ve Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ayn'ı* için kaleme aldığı muhtasarı; İbnü'l-Kûtiyye'nin *Şerhu sadri edebi'l-kâtib'i*; Ebû Ali el-Bağdâdî'nin (el-Kâlî, ö. 356/967) *Kitâbü fe'altü ve ef'altü, el-Maksûr ve'l-memdûd* ve *el-Bâri' fi'l-luğa* Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *Faslü'l-makâl fi şerhi kitâbi'l-emsâl'i*; İbnü's-Sîd el-Batalyevsî'nin *Mesâil fi'l-Arabiyye ve ğayrihâ'sı* gibi eserler sayılabilir. İbn Hayr'ın bu kişiler arasında Ebû Ali el-Bağdâdî'ye ayırdığı müstakil kısım, onun Doğu'dan ne denli önemli bir birikimi Endülüs'e taşıdığını göstermesi bakımından son derece önemlidir.⁴⁰ Öte taraftan İbn Hayr'ın, dil ve edebiyata hususi bir ilgisi olan Endülüs Emevî Devleti'nin önemli devlet adamlarından Hâcib el-Mansûr için Ebü'l-Alâ Sâ'id b. Hasan el-Lugavî el-Bağdâdî tarafından *el-Fusûs fi'l-lugât ve'l-ahbâr* gibi eserlerin yazılmış olduğunu bildirmesi, idarecilerin ilim adamlarını himayesine işaret eden bir kayıttır.⁴¹ Edebiyat sahasında ise, İbn Hayr'ın ifadesiyle "Edebiyatta Endülüs'ün şeyhi" olan İbn Abdürabbih'in *İkdü'l-ferid* ile *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis* adlı eserleri; İbn

⁴⁰ *Fehrese*, s. 483 vd.

⁴¹ *Fehrese*, s. 404.

Ebü'l-Hisâl'in *Risâle*'si gibi Endüflüslü meşhur kişilerin mensur eserlerinin bulunduğu görölmektedir.⁴²

İbn Hayr, eserinde son olarak okumuş olduğu fehrese türü eserlere yer vermektedir ki, bu şekilde Endülüs'te ilim tahsiline dair önemli bazı ipuçları da sunmuş olmaktadır.⁴³ Bu eserlerin bir kısmı, ders aldığı hocalarına ait fehreseler iken, bir kısmı da eserlerini okuduğu geçmiş dönem âlimlerinin fehreseleriydi. Fehrese türü eserlerin niçin okunduğu meselesi, burada cevaplanması gereken sorulardan biridir. Bu tür eserlerin okunuş amacıyla bu geleneğin ortaya çıkışı arasında doğrudan bir ilişki olsa gerektir. İbn Hayr, herhangi bir alana dair okuduğu eserlerde olduğu gibi, okuduğu bir fehresenin de kendisine hangi silsile yoluyla ulaştığını kaydetmektedir. İbn Hayr'ın *Fehrese*'de hocası olarak karşımıza çıkan kişiler dışında eserleri okuduğu âlimler olduğu görölmektedir. Şu halde fehreselerin okunduğu ilim meclisleri, hoca-talebe arasındaki ilmî bağın tesis edildiği bir zemin olmasının yanı sıra, fehresede yer alan herhangi bir eserin müellifiyle başlayıp eseri okuyan öğrenciye kadar gelen silsile içinde yer alan eser ve ricâle dair öğrencilerin sahip olması gereken bilgileri ve bunun yanında kitaplara girmemiş birçok anekdotu aktarma gibi önemli bir fonksiyonu da icra ediyor olmalıydı. Mesela okuduğu eserler hakkında genellikle sadece eser ve müellifinin ismini kaydetmekle iktifa eden İbn Hayr'ın, Tayâlisî'nin *Müsned*'i için "İslâm'da ilk tasnif edilen müsned odur" şeklinde düştüğü kayıt, bir öğrencinin hocalarından fehrese türü eserleri okumasını anlamlandırma bakımından önemlidir.⁴⁴

V. Sonuç

Fehreseler, özelde müelliflerinin ilmî birikimlerine ışık tutmakla birlikte, yazıldıkları bölge ve dönemlerdeki ilmî faaliyetler hakkında da son derece mühim bilgiler ihtiva eden eserlerdir. Tarih yazımında kaynak olma bakımından fehreseler, kimi zaman tabakât kitaplarında bulunmayan bilgiler vermekte, kimi zaman tabakât kitaplarında bulunan bir bilgi hakkında daha tafsilatlı bilgiler sunmakta, kimi zaman ise tabakâtlar tarafından tamamlanmaktadır. Bu durum her iki türün telif gayesi ve tarzının tabiî bir neticesidir. Diğer taraftan bir eserin, müellifinden başlayarak hangi silsileyle okutulduğu fehrese türündeki eserlerde bulunmaktadır. Bu usul, ilmî

⁴² *Fehrese*, s. 379-521.

⁴³ *Fehrese*, s. 522-537.

⁴⁴ *Fehrese*, s. 181.

birikimin sonraki nesillere güvenilir bir yolla nakledilmesi için İslâm ilim geleneğinin kendi içinde geliştirilmiş bir mekanizmadır. Diğer taraftan fehreseler, müelliflerinin yaşadığı şehir ile aynı veya komşu bölgelerdeki şehirler arasındaki ilmî irtibatları gösterir.

İbn Hayr'ın günümüze ulaştığı bilinen tek eseri olan *Fehrese*, İslâm fethinin ardından Hicaz, Irak ve Mısır'daki ilim merkezlerinde ilim tahsil eden Endülüslü öğrencilerin memleketlerine taşındıkları Doğu İslâm dünyasının ilmî birikimi ve Endülüs'te telif edilen eserlerin XII. yüzyıla hangi rivayet zincirleriyle ulaştığını, bu dönemde ilim çevrelerinde hangi eserlerin tedavülde olduğunu, kıraat ve hadiste temâyüz eden bir âlimin bu alanlar dışında okuduğu oldukça zengin bir kitaplık teşkil eden eserleri, ilim tahsili konusunda İşbiliye, Kurtuba, Mâleka, Meriye ve diğer Endülüs şehirleri arasındaki bağlantıları gösteren son derece kıymetli kayıtlar ihtiva etmektedir. Aynı zamanda bu kayıtlar, İslâm dünyasının ilmî birikiminin Endülüs'e ne zaman ve kimler tarafından taşındığının, burada nasıl işlendiğinin ve İslâm fethini takip eden kısa süre içinde yarımadanın nasıl İslâm medeniyetinin mümbit ilim havzalarından biri haline geldiğine dair de önemli cevaplar sunmaktadır.

Fehrese'deki eser kayıtları, Doğu İslâm dünyasında ilim çevrelerinde ortaya konan eserlerin hem muhteva hem de telif türü bakımından Endülüs tarafından takip edildiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Söz gelimi *garîbü'l-hadîs* hakkında Doğu'da telif edilen eserlerden kısa bir süre sonra, aynı konuda Endülüslü âlimler tarafından kaleme alınan çalışmaların görülmesi, Doğu ile Endülüs arasındaki ilişkileri göstermesi bakımından dikkate değerdir.⁴⁵

Eserin önemli bir başka yönü de Endülüs'teki önemli ulemaailerini göstermesidir. Mesela İbn Hayr'ın en fazla istifade ettiği hocası olan Ebu'l-Hasan Şüreyh b. Muhammed'in, başta babası Muhammed b. Şüreyh'in müellefâtı olmak üzere hocalarından aldıklarını talebelerine aktardığı görülmektedir. İbn Hayr meşhur kıraat alimi Mekkî b. Ebû Tâlib'in (ö. 437/1045) *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*'ını müellif > oğlu > torunu yoluyla almıştı.⁴⁶

⁴⁵ Ebû Muhammed Kâsım b. Sâbit b. Hazm es-Sarakustî'nin (ö. 302/915) konuyla ilgili Endülüs'te yaygın bir şekilde okunduğu anlaşılan *ed-Delâil* adlı eseri örnek olarak gösterilebilir. *Fehrese*, s. 241-244.

⁴⁶ *Fehrese*, s. 110.

Fehrese, döneminin önde gelen muhaddislerinden biri olan İbn Hayr'ın yaşadığı VI/XII. yüzyıl Endülüs'ünde ilim çevrelerinde tedavülde olan eserlerin ne ölçüde etkin oldukları hakkında önemli ipuçları sunduğu kadar, aynı dönemde Doğu İslâm dünyasında yaygınlık kazanmış hangi eser ve fikirlerin Endülüs'te kabul görmediği yahut yaygınlık kazanmadığı hakkında da bilgi vermiş olmaktadır. Bu durumun en güzel örneklerinden birini şüphesiz Gazzâlî ve onun Endüflüslü takipçilerinin eserlerinin *Fehrese'*de yer alması teşkil etmektedir. *Fehrese'*de V/XI. yüzyılda Endülüs'e girdiği bilinen *İhyâu ulûmi'd-dîn* ve müellifinin diğer eserlerinden hiçbirine rastlanmaz. Endülüs'te VI/XII. yüzyıl başlarında çeşitli zamanlarda *İhyâ'*nın yakılması hadiseleri ve Gazzâlî okumanın siyasî muhaliflik anlamına geldiği hatırlanacak olduğunda, İbn Hayr'ın geleneksel Mâlikî çizgiye sıkı sıkıya bağlı olduğu ve siyasî otoritenin yanında yer aldığı kolayca anlaşılır. Nitekim hayatının son zamanlarında Kurtuba Ulu Camii'nin imamlığını yapmış olması da bu bağlamda değerlendirilebilir. Öte yandan Mintevrî'nin, Gazzâlî'nin *İhyâ* ve *el-Mustasfâ*'sını okuduğunu fehresesinde kaydetmiş olması, İbn Hayr dönemindeki söz konusu tavrın IX/XV. yüzyılda Endülüs'te değişmiş olduğuna işaret etmektedir.⁴⁷

İbn Hayr'ın fıkha dair okuduğu eserlerde Endülüs dışında telif edilen eserler kadar, III/IX. yüzyıl başları gibi erken sayılabilecek dönemden itibaren Endüflüslü fakihlerce yazılanların da önemli bir yer tuttuğu görülürken, aynı durumun hadis için söylenmesi ise pek mümkün görünmemektedir. Bakî b. Mahled'in *Müsned'*i ve istisna kabul edilebilecek birkaç eser dışında hadise dair Endülüs'te telif edilen eserlerin Doğu yanında görece geç bir dönemde telif edilmiş olmasının birçok sebebi arasında, burada dinî ilimlerin genel bir deyişle IV/X. yüzyıla kadar Mâlikî fıkı ve *el-Muvatta'* etrafında şekillenmiş olmasına özellikle işaret edilmelidir.

İbn Hayr'ın eserinin, fehrese türünün Endülüs'te telif edilmiş diğer örnekleriyle; Kâdı İyâz'ın *Gunye*'si gibi Endülüs'e coğrafi olarak daha yakın bölgelerde telif edilmiş eserlerle veya Doğu İslâm dünyasında yaşamış âlimlerin fehreseleriyle karşılaştırılmalı olarak incelenmesi, İslâm ilim geleneğinin tevârüs ve aktarımı, yakın bir

⁴⁷ Mintevrî, *Fehresetü'l-Mintevrî*, s. 169-173.

çizgiye sahip farklı bölgelerin yahut belirli bir bölge içindeki farklılıkların tespit edilebilmesi ve hoca-eser-talebe ilişkilerinin ayrıntılı bir şekilde görülebilmesi gibi açılardan büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Derenbourg, Hartwig, Les Manuscrits Arabes de l'Escurial, Paris 1928.
- el-Ehvânî, Abdülaziz, "Endülüs'teki Ulemâ Bernâmecele'ne Dâir Kitaplar" (trc. Mehmet Sait Toprak), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XX (2004), s. 201-236.
- Fierro, Maria Isabel, "La Fährasa de Ibn al-Talla'", Estudios Onomástico-Biográficos de al-Andalus (EOBA) II (ed. María Luisa Ávila), Madrid 1989, 277-297.
- İbn Câbir el-Vâdiâşî, Şemsüddîn Muhammed b. Câbir (ö. 749/1348), Bernâmece İbn Câbir el-Vâdiâşî (thk. Muhammed el-Habib el-Heyle), Tunus 1981.
- İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr (ö. 575/1179), Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî (thk. Francisco Codera, Julián Ribera y Tarragó), Zaragoza 1893; a.e., (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Muhammed Beşşâr Avvâd), Tunus 2009.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah (ö. 658/1259), et-Tekmile li-kitâbi's-Sıla I-IV (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Tunus 2011.
- Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Hüreyre", DİA, X, 160-167.
- _____, "Fehrese", DİA, XII, 297-299.
- İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed (ö. 703/1303), ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla I-II (thk. Muhammed Benşerîfe), Rabat 1984.
- Mintevrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmelik (ö. 834/1431), Fehresetü'l-Mintevrî (thk. Muhammed Benşerîfe), Rabat 2011.
- Tüçibî, Kâsım b. Yusuf (ö. 730/1329), Bernâmece'ü't-Tüçibî (thk. Abdülhafiz Mansûr), Libya 1981.
- Vizcaíno Plaza, Juan Manuel, "Las obras de zuhd en al-Andalus", Al-Qantara XII/2 (1991), s. 417-438.
- _____, Estudios Onomástico-Biográficos de al-Andalus (EOBA) XII: La Fährasa de Ibn Jayr, Madrid 2002.
- Yardımlı, Ali, "İbn Hayr", DİA, XX, 36-37.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ehl-i Sünnet", DİA, X, 525-530.

MİLEL VE NİHAL

inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi

Cilt/Volume: 12 Sayı/Number: 1 Ocak – Haziran / January – June 2015

ISSN: 1304-5482

Bu dergi uluslararası EBSCO HOST Research Databases veri indeksi ve TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı tarafından taranmaktadır.

Sahibi / Owner

Milel ve Nihal Eğitim, Kültür ve Düşünce Platformu Derneği adına Şinasi Gündüz

Yazı İşleri Sorumlusu / Legal Representative

Yasin Aktay

Editör / Editor

Şinasi Gündüz

Editör Yrd. / Co-Editor

Cengiz Batuk

Hakan Olgun

Sayı Editörü / Editor of Issue

Feridun Bilgin

Yayın Kurulu/ Editorial Board*

Alpaslan Açıkgeçenç, Ayaz Akkoyun, Yasin Aktay, Mahmut Aydın,
Cengiz Batuk, Şinasi Gündüz, İbrahim Kayan, Hakan Olgun, Necdet Subaşı,
Burhanettin Tatar

Danışma Kurulu/Advisory Board*

Baki Adam (Prof. Dr., AÜ); Mohd. Mumtaz Ali (Prof. International Islamic U. Malezya); Adnan Aslan (Prof.Dr., Süleyman Şah Ü.); Kemal Ataman (Doç.Dr., Uludağ Ü.); Mehmet Akif Aydın (Prof. Dr., Marmara Ü.); Yılmaz Can (Prof. Dr., OMÜ); Ahmet Çakır (Doç. Dr., OMÜ); Mehmet Çelik (Prof. Dr., Celal Bayar Ü.); Waleck S. Dalpour (Prof. University of Maine at Farmington); İsmail Engin (Dr., Berlin); Cemalettin Erdemci (Prof.Dr. YYÜ); Tahsin Görgün (Prof.Dr., 29 Mayıs Ü.); Ahmet Güç (Prof.Dr., Uludağ Ü.); Recep Gün (Doç. Dr., OMÜ); Ö. Faruk Harman (Prof.Dr., Mar.Ü.); Erica C.D. Hunter (Dr., Cambridge U.); Mehmet Katar (Prof. Dr., A.Ü.); Mahmut Kaya (Prof. Dr., İ.Ü.); Sadık Kılıç (Prof.Dr., Atatürk Ü.); Şevket Kotan (Y.Doç.Dr., İ.Ü.); İlhan Kutluer (Prof.Dr., Mar. Ü.); George F. McLean (Prof. Catholic Univ., Washington DC); Ahmet Yaşar Ocak (Prof. Dr., Hacettepe Ü.); Jon Oplinger (Prof. University of Maine at Farmington); Ömer Özsoy (Prof.Dr., Frankfurt U.); Roselie Helena de Souza Pereira (Mestre em Filofia-USP; UNICAMP Brasil); Ekrem Sarıkcıoğlu (Prof.Dr., SDÜ); Hüseyin Sarıoğlu (Prof.Dr., İÜ); Bobby S. Sayyid (Dr. Leeds U.); Mustafa Sinanoğlu (Prof.Dr., 29 Mayıs Ü.); Mahfuz Söylemez (Prof.Dr. İÜ); Necdet Subaşı (Y.Doç.Dr., DİB); Bülent Şenay (Prof.Dr., UÜ); İsmail Taşpınar (Prof.Dr. Mar.Ü.); C. Sadık Yaran (Prof.Dr., OMÜ); Ali Murat Yel (Prof.Dr., Fatih Ü.); Hüseyin Yılmaz (Doç.Dr., YYÜ); Ali İhsan Yitik (Prof. Dr., DEÜ)

* Soyadına göre alfabetik sıra / In alphabetical order

Kapak ve Sayfa Tasarımı / Cover & Page Design

İnan Avcı

Baskı / Publication

Ladin Ofset - İstanbul, Ekim 2015

2.Mat. Sit. 3 NB 15 Topkapı İstanbul / İsmail Tüz 0212 501 24 18

Yönetim Yeri / Administration Place

Milel ve Nihal Eğitim, Kültür ve Düşünce Platformu Derneği

Fevzipaşa Cad. Şehit Mehmet Sarper Alus Sok. No: 5, K.: 3, Tel: (0212) 533 97 31 Fatih/İstanbul

www.milelvenihal.org e-posta: dergi@milelvenihal.org

Milel ve Nihal yılda iki sayı olarak altı ayda bir yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.

Milel ve Nihal'de yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayımlı dili Türkçe ve İngilizce'dir. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları *Milel ve Nihal*'e ait olup, yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınmaz. Yazıların yayımlanıp yayımlanmamasından yayın kurulu sorumludur.

MİLEL VE NİHAL

inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi

ISSN: 1304-5482

ENDÜLÜS

Cilt/Volume: 12 Sayı/Number: 1
Ocak – Haziran / January – June 2015

MİLEL VE NİHAL

inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi

ISSN 1304-5482

ENDÜLÜS

İsmail Hakkı ATÇEKEN
Endülüs Fâtihterinden
Mûsâ b. Nusayr'ın Akibeti

Cumhur Ersin ADIGÜZEL
Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası:
İbn Hayr el-İşbîlî ve Fehrese'si

Tuğba ÖZTÜRK
Toledo Koleksiyonu:
Sebepleri ve Sonuçlarıyla
İlk Oryantalist Çalışmalar

Nizamettin PARLAK
Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşmanın
Sebepleri ve Kültürel Sonuçları

Feridun BİLGİN
Bahçivan Devletin Ayrıık Otları:
Moriskolar -Son Savunma-

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
Mahfuzât: Müslümanların
Şehit Coğrafyası Endülüs

cilt: 12 sayı: 1 Ocak - Haziran'15